National Journal of
Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2025; 1(60): 168-170
© 2025 NJHSR
www.sanskritarticle.com

डॉ. लालसिंहपठानिया
प्राचार्य: (प्र.),
सनातनधर्म-आदर्शसंस्कृतमहाविद्यालयः,
डोहगी, ऊना, हिमाचलप्रदेशः

Correspondence:
डॉ. लालसिंहपठानिया
प्राचार्य: (प्र.),
सनातनधर्म-आदर्शसंस्कृतमहाविद्यालयः,
डोहगी, ऊना, हिमाचलप्रदेशः

बालरामायणप्रसन्नराघवयोः पञ्चावस्थाविमर्शः

डॉ. लालसिंहपठानिया

रूपकस्य परमप्रयोजनं फलेनानुरक्तं भवति । यथापूर्वमेव प्रतिपादितं यत् फलमेतत् कथायाः कार्यं जायते, यद्रूपके विशदरूपेण विद्यते । फलमुद्दिश्य क्रियमाणस्य कार्यस्य पञ्चावस्थाः दृग्गोचरी भवन्ति। नाट्यशास्त्रे इमा अवस्थाः कार्यावस्थेति नाम्ना सञ्ज्ञायन्ते । फलार्थिभिः प्रारब्धस्य कार्यस्य पञ्चावस्थाः मताः। यथोक्तं नाट्यशास्त्रे भगवद्भरतमुनिना –

'संसाध्ये फलयोगे तु व्यापारः साधकस्य।
तस्यानुपूर्व्या विज्ञेयाः पञ्चावस्था प्रयोक्तृभिः॥'
प्रारम्भश्च प्रयत्नश्च तथा प्राप्तेश्च सम्भवः।
नियता च फलप्राप्तिः फलयोगश्च पञ्चमः॥'[1]

साहित्यदर्पणे दशरूपकेऽपि चेत्थं वर्णनं प्राप्यते -

'अवस्था पञ्चकार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः।
आरम्भ यत्न प्राप्त्याशा नियताप्तिः फलागमः॥'[2]

रूपके नायकेन प्रारब्धस्य कार्यस्य अवस्था एव अवस्था शब्देन कथ्यन्ते । आसां पञ्चभेदाः भवन्ति - आरम्भः, यत्नः, प्राप्त्याशा, नियताप्तिः, फलागमश्चेति ।

आरम्भः - तत्र भूयसे फललाभाय कृतमौत्सुक्यमात्रम् आरम्भः।[3]

प्रयत्नः - फलस्याप्राप्तौ तत्प्राप्तये क्रियमाणो व्यापारविशेषः प्रयत्नः। यथोक्तं नाट्यशास्त्रे -

'अपश्यतः फलप्राप्तिं व्यापारो यः फलं प्रति।
परचौत्सुक्यमनं स प्रयत्नः प्रकीर्तितः॥'[4]

प्राप्त्याशा - उपायस्यापायशङ्कायाश्च भावात् तस्य प्राप्तेः सम्भावनैव प्राप्त्याशा । अनया निश्चीयते यदवस्थायामस्यां नायकचरितगतः अन्तर्बाह्यद्वन्द्वः सन्निहितो भवति ।
यथोक्तं नाट्यशास्त्रे -

'ईषत्प्राप्तिश्च या काचित् अर्थस्य परिकल्प्यते।
भावमात्रेण सञ्ज्ञेयैः विधिज्ञैः प्राप्तिसम्भवः॥'[5]

नियताप्तिः - अपायास्याभावात् तस्य निश्चिता प्राप्तिः नियताप्तिः।[6] नाट्यदर्पणानुसारेण उपायानां साफल्यात् कार्यप्राप्तेश्च निर्णयो नियताप्तिः कथ्यते। यथोक्तम् - **'नियताप्तिरूपायानां साकल्यात् कार्यनिर्णयः।'**[7]

फलागमः - समग्रफलानां प्राप्तिश्च फलागमः कथ्यते। दशरूपकेऽप्यस्मिन् विषय उक्तम् - 'समग्रफलसम्पतिः फलयोगो यथोदितः॥'[8] नाट्यदर्पणानुसारेण तु नायकस्य साक्षादिष्टार्थप्राप्तिरेव फलागमः।[9] आचार्यभरतेन तु पूर्णरूपेण अभिप्रेतफलप्राप्तिरेव फलयोगः। यथोक्तं नाट्यशास्त्रे -

'अभिप्रेतं समग्रं च प्रतिरूपं क्रियाफलम्।

यद् दृश्येत् निवृत्ते तु फलयोगः स उच्यते॥'[10]

इमाः खलु पञ्चावस्थाः। बालरामायणे आसां निर्वहणं निम्नप्रकारेण जातम्।

बालरामायणं पञ्चावस्थाश्च - यदा कर्पूरचण्डनामधेयो वैतालिको रामस्य यशोगानं विदधति तदैव प्रतिहारी तं निषेधयन् यत् - **'ननुरामदेवेन निषिद्धमात्मोपवर्णनमादशस्थस्वर्गारोहणश्रुतेरादश-कण्ठबन्धम्'**[11] कथनेनानेन कार्यस्य आरम्भाऽवस्था प्रारभते। सन्दर्भेऽस्मिन् फलस्याप्राप्तौ तत्प्राप्तये क्रियमाणो व्यापारविशेषः प्रयत्नो दृग्गोचरी भवति। फलप्राप्तये रामरावणयोर्युद्धस्यायोजनम्, लङ्का-मधिगन्तुं सेतुबन्धनिर्माणम् एवं वर्णनादिकं कथानकम् इमां दिशं प्रति प्रेरयति यतः यत्नावस्थायां फलप्राप्तये सत्त्वरमुद्योगं परिलक्ष्यते। यत्नाऽवस्थेम् अष्टमाङ्कं यावत् प्रचलति। सेतुनिर्माणावसरे देव्याः सीतायाः छिन्नं शिरः समवलोक्य खिन्नमनसो रामस्य कथनम् यत् -

'देव्याः शिरो मम पुरो यदिदं विलूनं दृष्टं छलाद्दशमुखो यदसौ प्रनष्टः। धिङ्निष्फलं हनुमतः प्लवनं तदब्धौ धिङ्निष्फलः स च ममाचल-सेतुबन्धः॥'[12]

तथा च -

रामः- 'सखे सुग्रीव! वयस्य विभीषण! रावणवधे विहितप्रतिज्ञाः कृताः वयं वत्सेन।'[13] इयमेव प्राप्त्याशायाः चरमसीमा। यत उपायस्या-पायशङ्कायाश्च भावात् तस्य प्राप्तेः सम्भावना प्राप्त्याशा।

लक्ष्मणः - 'निर्लूनमप्यार्याशिरः समुल्लपति तत्सविचवर्तिनो भूत्वा श्रृणुयः।'[14] **(सर्वे समुपसर्पन्ति)**

लक्ष्मणः - कथं स्फूटाक्षरमिदमभिधत्ते।

'सूत्रधारचलद्दारुगात्रेयं यन्त्रजानकी।
कण्ठस्थ शारिकालापा कृता लङ्केशकेलये॥'

'तच्छिरस्थैव निर्माता साचाहं राम शारिका।
सच्चरित्रसप्रीत्या त्वां बोधयितुमास्थिता॥'

'तेन तेऽग्रेऽभिगीताऽस्याः शिरः खण्डननाटिका।
मृता सीतेति येन त्वं गृहान् प्रति निवर्त्तसे॥'[15]

प्रसङ्गेनानेन नियताप्तेः प्रारम्भो भवन्ति। तदनन्तरं द्विगुणितोत्साहोपेता रामसेना रिपुदलं मर्दयन्ती बभाषे। ततः रामो नवमाङ्के दशकन्धस्य शिरः कर्तयति तत्रैव नियताप्तिः फलागमं समया समायाति।

'निर्दग्धत्रिपुरेन्धनोऽस्तु गिरिशः क्रौञ्चचलच्छेदने
पाण्डित्यं विदितं गुहस्य किमुतावज्ञातयुद्धोत्सवौ।
लूत्वा पङ्कजलावमाननवनं चैतस्य लङ्कापते -
वीराणां चरितादभूतस्य परमे सरामः स्थितः सीमनि॥'[16]

यतः अपायस्याभावतः तस्य निश्चिता प्राप्तिर्नियताप्तिः। दशकन्धरस्य देहावसानान्तरं सीता समागमेन राज्याभिषेकेन च साकं फलागमो जायते। इयमेव फलागमाख्या पञ्चमावस्था। यतो हि समग्रफलानां प्राप्तिरेव समागमः कथ्यते।

प्रसन्नराघवे अवस्थाः तासां भेदाश्च -

पूर्वमेव प्रतिपादितं यत् फलेनानुरक्तं रूपकस्य परमं प्रयोजनमेव कथानककार्यमिति। फलमुद्दिश्य क्रियमाणस्य कर्मणः पञ्चावस्था एव कार्यावस्था इति नाम्ना सञ्ज्ञायन्ते। रूपके नायकेन प्रारब्धस्य कार्यस्यावस्था एव अवस्थापदेनोच्यते आसां पञ्चभेदाः - आरम्भः, यत्नः, प्रत्याशा, नियताप्तिः, फलागमश्च। यथोक्तं दशरूपके -

'अवस्थापञ्च कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः
आरम्भ यत्न प्रत्याशा नियताप्तिः फलागमः॥[17]

पूर्वप्रकल्पे बहुधा व्याकृतोऽयं विषयः। अत एव प्रसन्नराघवे निर्वहणं निम्नप्रकारेण जातम्।

आरम्भः - यत्र भूयसे फललाभाय कृतमौत्सुक्यमात्रम् आरम्भः।[18]

'प्रायो दुरन्त पर्यन्ता सम्पदोऽपि दुरात्मनाम्।
भवन्ति हि सुखोदर्का विपदोऽपिमहात्मनाम्॥'[19]

ततः सीतापादच्युत नूपुरवृत्तान्तोऽपि दृष्टिपथमवतरति। नूपुरपादाय कोऽपि कपिः ऋष्यमूक सुम्मुखं गतः। गोदावरी-समुद्रयोः वार्त्तालापेन ज्ञायते यत् - **'रामभद्रोऽपि सीताविरहविह्वलः सौमित्रिण धार्यमाणस्तामेव दिशं प्रतस्थे।'**[20] कथनेनानेन कार्यस्यारम्भावस्था प्रारभते। अपि च प्रस्तावनायामपि अनागतकथानिर्देशस्याचार्यै-रादिष्टत्वात् नाटकेऽस्मिन् दयिताऽपहरणं प्रस्तुत्य भाविसीताहरणं, तान् च पुनः प्रत्यावर्त्तयितुं रामस्य महान् प्रयासः सूचितम्।[21]

यत्नः - फलस्याप्राप्तौ तत्प्राप्तये क्रियमाणो व्यापारविशेषः प्रयत्नः। यथोक्तं नाट्यशास्त्रे -

'अपश्यतः फलप्राप्तिं व्यापारो यः फलं प्रति।
परश्चौत्सुक्य गमनं स प्रयत्नः प्रकीर्तितः॥'[22]

'सहेलं हत्वैनं हरिणमिव हैमं रघुपतिः
कपीनां साम्राज्ये प्रणतमभिषिञ्चन् रविसुतम्।
अपि ध्वंसात् सख्युर्नृपतिमपचक्रे पलभुजामपि
प्रीतं चक्रे निजकुलगरिष्ठं दिनकरम्।।'[23]

इत्थं रामोपकृतेन सुग्रीवेन सीतान्वेषणाय कुमुदनलनीलाङ्गद-प्रभृतयः कपि भटाः प्रतिदिशं प्रेषिताः। वृत्तान्तोऽयं तुङ्गभद्रामाध्यमेन ज्ञायते। यथा -

'परिम्लानां मालामिव ललितसौरभ्यरहितामपि
स्थाने-स्थाने विचिनुत वधूर्टी दिनमणेः।
इति स्वेनोक्ताः कुमुदनलनीलाङ्गदमुखा
हनुमत्संयुक्ता दिशि दिशि नियुक्ताः कपि भटाः॥'[24]

फलप्राप्तये विहितसमुद्रतरणम्, रामरावणयोर्युद्धस्यायोजनम् एवं वर्णनादिकं कथानकं इमां दिशं प्रति प्रेरयति। यतः यत्नावस्थायां फलप्राप्तये सत्त्वरमुद्योगं परिलक्ष्यते। यत्नावस्थेयं सप्ताङ्कं यावत् प्रवहति।

प्राप्त्याशा - उपायस्यापायशङ्कायाश्च भावात् तस्य प्राप्तेः सम्भावनैव प्राप्त्याशा। यथा कथितं भरतमुनिना -

'ईषत्प्राप्तिश्च या काचित् अर्थस्य परिकल्प्यते।

भावमात्रेण सञ्ज्ञेयैः विधिज्ञैः प्राप्तिसम्भवः॥'[25]

षष्ठेऽङ्के सीताविरहविह्वलम् रामं लक्ष्मण ऐन्द्रजालविद्यां द्रष्टुं प्रैरयत् ततः सीतायाः श्रुत्वा रामोऽपि तदद्रष्टुमुत्कण्ठितोऽभूत्। प्रसङ्गेऽस्मिन् रावणः सीतामनुकूलयितुं प्रयस्य सीतयाऽभूदपमानितः। रावणः सीतां हन्तुं गृहीतकरवालोऽभूत्। तद्दृष्ट्वा रामोऽपि व्याकुलोऽजायत् । परञ्च लक्ष्मणः कौशलमैन्द्रजालिकस्योति रामं प्रबोधायत् । यथा -

लक्ष्मणः-'आर्य! किमिदमैन्द्राजालिकविलोकनादलीकमेव सम्भ्रम्यते।'[26]

सीतायाः रुधिरं पातुं कपालमिच्छतो रावणस्य हस्ते हनुमता प्रक्षिप्तं अक्षयकुमारशिरः अगात् ।

रावणः - कः कोऽत्र भोः ? सत्वरं मम करे कपालपात्रमर्प्यतां येनास्याः कण्ठरुधिरं प्रतीच्छामि। (इत्यशोकविटपान्तरालेहस्तं प्रसार्य) कथं न्यस्तमेव केनापि मम करतले कपालम्। (विलोक्य) (सचमत्कारम) अये न कपालमेतत्, किन्त्वशस्त्रछिन्नं शिर एव कस्यापि (विमृश्य) कस्य पुनरिदम् ? नूनमक्षकुमारस्य (इति मूर्च्छितः पतति) ।[27] इत्थम् उपायस्यापाय शङ्कायाश्च भावात् तस्य प्राप्तेः सम्भावना प्राप्त्याशा ।

नियताप्तिः - उपायानां साफल्यात् कार्यप्राप्तेश्च निर्णयो नियताप्तिः कथ्यते। नाट्यदर्पणेऽपि उक्तम् - **'नियतप्राप्तिरूपायानां साफल्यात् कार्यनिर्णयः।'**[28]

सप्तमेऽङ्के रावणः कुम्भकर्णं रामेण सह, मेघनादञ्च लक्षणेन साकं योद्धमादिशदिति ।

'रामेण सार्धमयमुद्धत बाहुदर्पः सङ्ग्रामभूमिमधितिष्ठति कुम्भकर्णः।
रक्षः शिखण्डि हृदयोत्सव मेघनादः सौमित्रिणा सममसावपि मेघनादः ॥'[29]

कञ्चन कालानन्तरं मेघनादकुम्भकर्णयोर्वधवृत्तान्तं श्रुत्वा रावणो मन्दोदर्या सार्ध मूर्च्छितो भवति । यथा –

नेपथ्ये - यद्दंष्ट्रवज्रघातैः समीति विदलिताः शैलकल्पाः कपीन्द्राः यन्नाराचाम्बुर्षैर्दवदहनसमाः शामिता वानरेन्द्राः। वीरोऽसौ कुम्भकर्णः, स च समरकला कौतुकी मेघनादः सञ्जातौ -

रावणः - किमतः परं वदिष्यति ?

(पुनर्नेपथ्ये)

'हा ! पतङ्गौ यदशरथसुतयोर्दारुणे बाणवह्नौ।'

प्रसङ्गेनानेन नियताप्तेः प्रारम्भो भवति। तदनन्तरं द्विगुणि-तोत्साहोपेता रामसेना रिपुदलं मर्दयन्ती बभाषे तथा च रामनाराचैः दशकन्धरः क्षितौ न्यपतत्। वृत्तमेतद् विद्याधरी-विद्याधरयोः वार्त्तालापेन सङ्गच्छते । प्रसन्नराघवे वर्णितमस्ति -

'विकचकुसुमस्तोमाकीर्णे परागविभूषितः
शशिमणि शिलातल्पेऽनल्पे सलीलमशेत यः।
अयमयमयौ रोषारूढे क्षणं रघुनन्दने
भुवि दशमुखः शेते धूलिच्छटाधूसरः॥'[30]

प्रथमाङ्क एव रावणस्य कथनं यत् यथा पूर्वं शिवार्चने मच्छिन्नानि शिरांसि मङ्गलायाभवन्, तथैव रणेऽपि छिद्यमानानि परमकल्याणाय भविष्यन्ति ।[31] एतेन भाविशिरच्छेदनं सूचितं वर्त्तत एव। इत्थं नियताप्तिः फलागमं समया समायाति। यतो हि अपायस्याभावतः तस्य निश्चिता प्राप्तिः नित्याप्तिः।

फलागमः - नायकस्य साक्षादिष्टार्थ प्राप्तिरेव फलागमः।[32] दशशिरोधरस्य प्रतिनायकस्य यदेहावसानान्तरं सीतारामसमागमेन फलागमः जायते। इयमेव फलागमाख्या पञ्चमावस्था। यतो हि समग्रफलानां प्राप्तिरेव समागमः कथ्यते। इति। अत्र बालरामायणप्रसन्नराघवयोः पञ्चावस्थाविमर्शः सङ्क्षेपेण प्रतिपादितः।

पाद टिप्पणी:

1 नाट्यशास्त्रम्, 21.7
2 साहित्यदर्पणम्, 6.70.71, दशरूपकम्, 1.19
3 औत्सुक्यमात्रबन्धस्तु, यद्बीजस्य निबध्यते । नाट्यशास्त्रम्, 19.7-8
महतः फलयोगस्य स खल्वारम्भ इष्यते । नाट्यशास्त्रम्, 21.10
भवेदारम्भ औत्सुक्यं यन्मुख्यफलसिद्ध्ये । साहित्यदर्पणम्, 6.71
4 नाट्यशास्त्रम्, 21.11
5 नाट्यशास्त्रम्, 21.12
6 अपायभावतः प्राप्तिर्नियताप्तिः सुनिश्चिता । साहित्यदर्पणम्, 6.73
7 नाट्यदर्पणम्, पृष्ठसङ्ख्या - 46
8 दशरूपकम्, 1.22 साहित्यदर्पणम्, 6.73
9 साक्षादिष्टार्थसम्भूतिर्नायिकस्य फलागमः । नाट्यदर्पणम्, पृष्ठसङ्ख्या – 46
10 नाट्यशास्त्रम्, 21.14
11 बालरामायणम्, सप्तमाङ्कः, पृष्ठसङ्ख्या - 218)
12 बालरामायणम्, 7.75
13 बालरामायणम्, सप्तमाङ्कः, पृष्ठसङ्ख्या - 248
14 बालरामायणम्, सप्तमाङ्कः, पृष्ठसङ्ख्या - 249
15 बालरामायणम्, 7.77-79
16 बालरामायणम्, 9.57
17 दशरूपके 1.19
18 'भवेदारम्भ औत्सुक्यं यन्मुख्यफलसिद्धये ।' साहित्यदर्पणे 6.71
19 प्रसन्नराघवम्, 5.49
20 प्रसन्नराघवम्, पृष्ठसङ्ख्या - 340 (गद्य भागः)
21 प्रसन्नराघवम्,1.6
22 नाट्यशास्त्रम्, 21.11
23 प्रसन्नराघवम्, 5.50
24 प्रसन्नराघवम्, 5.11
25 नाट्यशास्त्रम्, 21.12
26 प्रसन्नराघवम्, पृष्ठसङ्ख्या - 384 (गद्यभागः)
27 प्रसन्नराघवम्, पृष्ठसङ्ख्या - 388 तमे पृष्ठे (गद्यभागः)
28 नाट्यदर्पणम्, पृष्ठसङ्ख्या - 46
29 प्रसन्नराघवम्, 7.23
30 प्रसन्नराघवम्, 7.52
31 प्रसन्नराघवम्, 1.44
32 साक्षादिष्टार्थसम्भूतिर्नायकस्य फलागमः । नाट्यदर्पणम्, पृष्ठसङ्ख्या - 46